

ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

III

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Կ Ա Ն

«Մենք—ասում է մի տեղ Բեօրնէն—ուզում ենք ոչ թէ փոխել գերմանական ազգը, այլ զարթեցնել նրան, որովհետև նա քնած է: Մենք նրա ճանճերն ենք, բզզում ենք նրա ականջներում, կծում ենք նրա երեսը»: Այսպէս է հռչակաւոր հրապարակախօսը պատկերացնում այն ուղղութիւնը, որ մենք անուանում ենք մերկացնող, մորակոշական:

Ո՞ր ժամանակից է մեզանում ծնունդ առել այդ ուղղութիւնը:

Թերթելով հայոց պարբերական մամուլի արդէն հարիւրամեայ պատմութիւնը, մենք կանգ ենք առնում մի շատ զարմանալի երևոյթի առաջ: Մեր մամուլի կեանքը երկու կէսի է բաժանւում: Առաջին կէսում մենք ունէինք մամուլ, բայց չունէինք հրապարակախօսութիւն: Լրագիրը, ամսագիրը լուրեր հաղորդողներ էին, պատահական, անկապ յօդուածների ժողովածու: Այդպէս էր սկսել մեր լրագրութեան հայր Շմաւոնեան քահանան Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում. այդպէս էր պարբերական մամուլը շարունակւում ամեն տեղ: Անցաւ կէս դար: Նոյն Հնդկաստանում, նոյն Մադրաս քաղաքում, ուր ծնուել էր առաջին հայ պարբերական հրատարակութիւնը, ծնւում է և առաջին հայ հրապարակախօսութիւնը:

Դա 1848 թուականին էր, երբ Մադրասում սկսեց հրատարակուել «Բանասէր» տասնօրեայ թերթը: Նրա խմբագիրը, մեր առաջին հրապարակախօսը, Բեօրնէի յիշած ճանճերից մէկն էր, Ս. Պ. Յովհաննէս անունով: Ո՞ւմ է յայտնի այդ անունը: Ո՞վ գիտէ թէ որտեղ է նրա գերեզմանը: Ոչ ոք: Միայն մամուլի պատմութիւնն է *) արձանագրում իր մի անկիւնում թէ

*) Հ. Գալէմբեարեան—«Պատմ. հայ լրագրութեան», Վիեննա, 1893, եր. 107.

ինչ բացառիկ բախտ էր նրան վիճակուած: Ապրել հասարակութեան մէջ, խիստ լեզուով ու համարձակ քննադատել նրա պակասութիւնները, տպագրութիւնը դարձնել մի խարազան և հարուածել նրանով անբարեխիղճ հոգևորականներին, ազգային ցեղ աղաներին և ապա տեմնել իր շուրջը փրփրած կատաղութիւն, լսել առամները կրճտոց, բայց չընկճուել, տեղի չը տալ հասարակութեան արամադրութեան, այլ համարձակ առաջ տանել կռիւը յանուն արդարութեան, յանուն հասարակական և ազգային շահերի—անհ ինչ էր այդ մարդը: Նա զանգատուում էր որ իր ժամանակի հայ լրագիրները ներկայացնում են հայերին իբրև հրեշտակներ, իբրև մեծագործ հայրենասէրներ և երբէք չեն գտնում տպագրական խարազանին արժանի վատութիւններ:

Եւ հնդկաստանցի համարձակ հրապարակախօսը—Երբ և ուր չէ եղել այսպէս—համարում էր մի վերին աստիճանի վրէնասակալ, քանդող, ատելութեան արժանի մարդ: Եւ նրա դէմ կուում էին: Բայց ինչպէս—Բաժանորդներից զրկելով նրա թերթը: Նա թուում է թէ ինչպէս իւրաքանչիւր մի խիստ հարց դնելիս պակասում էին բաժանորդները: Շատ բնորոշ են մի քանի դէպքեր: «Մի ուրիշ անգամ—ասում է Ս. Պ. Յովհաննէսը *)—մեր թերթում տեղիս պատուելի պարոններից մէկի անունը տալիս մոռացանք կցել պատուի անական՝ քաջափայլ և իմաստնայեւրճ, և անհ դարձեալ մի քանի բաժանորդներ թողին մեզ: Ելի մի օր, թելադրուած խոհական մտածութիւններից, ասացինք թէ լաւ չէ որ տնակների արկղի հոգաբարձուն կորստի է մատնում կամ փոխ է առնում այնտեղից փող, որի պահպանութեան համար է կարգուած, և անհ դարձեալ մի քանի բաժանորդներ թողին մեզ: Այսպէս են այն պտուղները, որ բերում է ազատ տպագրութեան ծառը Մադրասում, բայց յոյս ունենք որ ուրիշ են այդ պտուղները ուրիշ տեղերում: Բայց և այնպէս, մեր աշխատանքի ամեն անաշուղ հետևանքները մեզ չեն զարհուրեցնում: Մեր աչքում դրանք խրտուիղակներ են, որոնք վախեցնում են միայն երևխաներին և անբան կենդանիներին: Իսկ մենք, սրտապնդուած ճշմարտաւէր և ուղղադատ բարեկամների քաջալերութիւնից, աներկիւղ կը շարունակենք մեր գործը»:

Ինչո՞ւ խմբագիր: Այդպիսի հերոսական վճռականութիւն յայտարարելուց երեք շաբաթ յետոյ նա հարկադրուած էր դա-

*) «Բանասէր» հրատարակում էր զրարար լեզուով, մենք թարգմանում ենք:

դարեցնել իր թերթը: Փող տուող չը կար, կարդացող չը կար...

Տպագրական ազատ, մտրակող խօսքը, սակայն չը մեռաւ: Նա փոխադրուեց Մագրասից դէպի հարաւ-արեւելք, Հնդկական Ովկիանոսում հասարակածի տակ գտնուող մի կղզի, ուր Սինգապուր քաղաքն էր: Այդտեղ միայն 50 հայ կար, որոնցից 30 ուղամարդ: Դրանց վրայ յոյս դրած մի ոմն Գալտանեան «Ուսումնասէր» անունով կիսամսեայ թերթ է հրատարակում 1849 թուից և հետևում է Ս. Պ. Յովհաննէսի ուղղութեան, միայն փոքր ինչ չափաւոր լեզուով: 30 հատ բաժանորդով պահուող թերթն էլ վարդերի վրայ չէր հանգստանում. նրանից էլ դժգոհ էին:

Ուր դնար հիմա հայկական ազատ խօսքը: Նա ընկնում է Հնդկական Ովկիանոսը, բայց ոչ թէ խեղդուելու, այլ լողալու համար: Լողում է երեք-չորս տարի, մինչև որ հասնում է Պրանսիայի ափերին: 1855-ին, Պարիզում, 30 տարեկան մի հայ երիտասարդ գեռ չը տեսնուած համարձակութեամբ բարձրացնում է տպագրական ազատ խօսքի դրօշակը, դառնում է իր ազգը զարթեցնող մի շատ անհանգիստ, խիստ կծող ճանճ:

Այդ երիտասարդը Ստեփան Ոսկանն էր:

Շատ ինքնատիպ, ուժեղ, յամառ ու տոկուն մի քնաւորութիւն: Հայերիս մէջ այնքան քիչ են ինքնուրոյն, խրոխտ գծերի տէր դէմքեր, մանաւանդ մեր մտաւոր գործունէութեան ասպարէզում, որ Ստեփան Ոսկանը մի խոշոր անձնաւորութիւն է նախ և առաջ իբրև հասարակական գործիչ, նրա կեանքը այն հազուադիւս կեանքերից է, որոնց պէտք է ուսումնասիրել մի առանձին հետաքրքրութեամբ, նոյն իսկ հիացմունքով:

Ծնուել է Ստեփան Ոսկանը Զմիւռնիա քաղաքում, 1825 թուականին: Նա էլ Զմիւռնիայի հայ գաղութի մտաւոր-հասարակական շարժման արգասիքն էր, նա էլ Մեսրոպեան վարժարանի սանն էր՝ Անդրէաս վարժապետ Փափագեանի օրով *):

Աւարտում է ուսումը, բայց չէ քաւականանում Զմիւռնիայի տուած կրթութեամբ: Վճուել է անցնել Եւրոպա՝ ուսումը շարունակելու համար: Միջոցներ են հարկաւոր, բայց նա օտարներին չէ դիմում, յոյսը իր վրայ է դրած: Մի քանի տարի դասատուի օգնականի պաշտօն է վարում Մեսրոպեան վարժարանում և կարողանում է իր ոտճիկից խնայել 30 օսմանեան ոսկի (մօտ 270 ուղւրի): Հարուստ ազգականներ ունէր, դրանցից յիշատակութեան արժանի է Մկրտիչ Նուբարեան, որ ապրում էր Եգիպտոսում և մեծ աջողութիւն էր ձեռք բերել: Նուբարեանի երկու որդիները՝ Նուբար (յետոյ յայտնի Նուբար փա-

*) Տե՛ս «Մատթէոս Մամուրեան», «Մուրճ» № 4.

չա) և Առաքել Եւրոպայում էին կրթութիւն ստացել և հայերէն չը գիտէին: Եղիպտոս վերադառնալուց առաջ նրանք գնացին Զմիւռնիա և այդտեղ հայերէնի դասեր էին առնում իրանց ազգական Ստեփան Ոսկանից: Նուրարը չուսումի հետադառ Զմիւռնիայից և չը կարողացաւ լաւ սովորել իր մայրենի լեզուն, իսկ Առաքելը մնաց և բաւականաչափ ծանօթացաւ հայերէնի հետ. իր կողմից նա էլ Ստեփանին էր օգնում՝ Փրանսերէնի մէջ լաւ վարժուելու համար:

1846 թուին Ոսկանը ուղևորուեց Եւրոպա՝ նրա հօրեղբայր Կարապետ Ոսկանեանը 20 ոսկի տուեց նրան, այնպէս որ երիտասարդը գրպանում ունէր 50 ոսկի: Միաժամանակ Զմիւռնիայից ճանապարհւում էր և Առաքելը: Նա գնում էր Եղիպտոս և շատ յորդորեց Ստեփանին որ սա իր հետ Եղիպտոս գնայ. բայց երիտասարդը փազուց ուխտել էր Եւրոպա գնալ և հրաժարուեց իր ազգականի առաջարկութիւնն: Ընդունելուց, Ուսուցիչը և աշակերտը բաժանուեցան իրարից ու այնուհետև մոռացան իրար: «Կարծիքներու տարբերութիւնը թշնամութենէ աւելի կը բաժնէ մարդը—ասում է այս առիթով Ստեփան Ոսկանը *): Միւրեղով տարբեր էինք, բնակութիւնով հեռու կ'ապրէինք, անոնք (Նուրարն ու Առաքելը) կը բարձրանային և մինչև փաշտներու աստիճան կ'երնէին **), մենք կ'իջնէինք մինչև ռամիկներու կարգը, ուր տեսնէք, օր մը, ազատութեան սիրարայր գէմբը, որ մեր կեանքին երազն է մանկութենէն ի վեր»:

Ինչպէս հասաւ նա այդ օրին:

Պարիզումն է ամիայն հայ երիտասարդը: 50 ոսկին մի անսպաս գրամագլուխ չէր, և նա հէնց առաջին օրերից նեղութեան մէջ է: Այդ ժամանակ Նուրար-բէյը Պարիզում էր գտնւում մի բարձր պաշտօնով. բայց Ստեփանը չէ դիմում իր այդ ազգականին և նախկին աշակերտին: «Աշխատութեան մէջ զրոնուելը ենք, բայց ոչ նուաստութեան,—ասում է նա,—կեանքը մեզի համար այնքան սիրելի չէ որ մահէն առաջ նուաստութիւնը ընտրենք».—Մի օր Գ. Տատեանի սենեակում նա ծանօթանում է Սէնտ-Բարբիի դպրոցի տեսչի հետ: Սա գնահատում է հայ երիտասարդի ֆրանսիագիտութիւնը, ուսում առնելու տենչանքը և պաշտօն է գտնում նրա համար իր դպրոցից դուրս:

*) «Արևմուտք», Պարիզ, № 5.

**) Առաքել-բէյը եղիպտական կառավարութիւնից բարձր պաշտօններ ստացաւ: Վերջը նա նշանակուեց Խարտումի նահանգապետ: Սա առաջին օրինակն էր որ ծամանեան պետութեան մէջ մի քրիստոնեայ ստանում էր մահմեդական երկրի կառավարելու պաշտօնը: Առաքել-բէյը այդ պաշտօնում էլ վախճանուեց՝ դեռ ծաղիկ հասակից դուրս չեկած:

Մեծ օգնութիւն էր դաւ Ոսկանը այդպիսով հնար է գտնում իր սեփական աշխատանքով ապրելու և սկսում է յաճախել Սօրօն, Կօլլէժ դը-Ֆրանս, դասախօսութիւններ լսելու:

Մենեյով Պարիզի ուսանողական շրջանը, Ստեփան Ոսկանը ընկաւ գաղափարական շարժումների այն մեծ հոսանքի մէջ, որից առաջացաւ 1848-ի յեղափոխութիւնը: Զարմանալի, նշանաւոր ժամանակներ էին, և թիւրքական Արեւելքից եկած երիտասարդը իր քան բան ունէր սովորելու: Նա ընկել էր մի մեծ քուրայի մէջ և այդտեղ պողպատի պէս ձուլւում, բովւում էր նրա բնատրութիւնը:

Ամբողջ արեւմտեան Եւրոպան հրաբուխի վրայ էր նստած: Ամեն տեղ զգացւում էր յեղափոխութեան սուր, անխուսափելի անհրաժեշտութիւնը, մի յեղափոխութեան, որ պիտի ջարդ ու փշուր անէր հասարակական և քաղաքական անարդար կարգերը, ասպարէզ հանելով մի ազատ, ինքնագլուխ մարդկութիւն: Ամեն տեղ սպասում էին մի նշանի, որ պիտի դուրս հրաւիրէր ժողովրդի, ազատ մարդկութեան, հաւասարութեան, ազատ խօսքի, ազատ խղճի զինուորներին՝ կռուելու խաւար ու յետադէմ, ստրկացնող ու դժբախտացնող կարգերի դէմ: Եւ իր տեղից պիտի տրուէր այդ նշանը, եթէ ոչ Ֆրանսիայից: Պարիզը մինչև այդ երկու յեղափոխութիւն էր ունեցել, այժմ էլ պատրաստւում էր երրորդը սկսելու: Քառասնական թուականների Պարիզը, այն մեծ Պարիզը, ուր սովորում էր Ստեփան Ոսկանը, տեսակ-տեսակ վարդապետութիւնների, քաղաքական կուսակցութիւնների մի եռուն կենտրոն էր: Ամենախիստ պահպանողական, յետադէմ հայեացքներից սկսած մինչև ծայրայեղ ազատամտական, սօցիալիստական և կոմունական վարդապետութիւնները գոյութեան իրաւունք էին ստացել իրար կողքին, գործում էին: Յաղթանակը, սակայն, ազատ, առաջաւոր հասկացողութիւններին էր պատկանում, և Լուի-Ֆիլիպպի կառավարութիւնը, որ յամառութեամբ մերժում էր պետութեան անհրաժեշտ բէֆօրմների հարցը դնել, իր համար մի խորխորատ էր պատրաստում, որից դուրս գալ չը պիտի կարողանար: 1847-ին բոլոր քաղաքական ազատամիտ կուսակցութիւնները, բոլոր այն վարդապետութիւնները, որոնք ժողովրդի, աշխատող դասակարգերի դատն էին պաշտպանում, միացած էին մի մտքի մէջ,—այն, որ պէտք է տապալել միապետութիւնը և հանրապետութիւն դնել նրա տեղը:

Ուսանող երիտասարդութիւնը անտարբեր հանդիսատես չէր այս պատրաստութիւնների ժամանակ: Ընդհակառակն՝ նա սողորոտած էր յեղափոխական մտքերով, նրան դաստիարակում

էին ազատ հոգով: Կօլլէժ դը-Ֆրանսի մէջ, ուր յաճախում էր և Ստեփան Ոսկանը, դասախօսութիւններ էին կարդում երեք շաառ նշանաւոր պրօֆէսօրներ. Միշլէ (մեծ անուն ունեցող պատմաբան), Էդգար Քինէ (նոյնպէս նշանաւոր պատմաբան) և Ադամ Միցկիւիչ (հռչակաւոր լեհական բանաստեղծ): Նրանց դասախօսութիւններին ներկայ էին լինում ուսանողների ահագին խմբեր: «Այդ դասախօսութիւնները մտցնում էին երիտասարդ, զգայուն մտքերի մէջ սէր դէպի յեղափոխութեան մեծ սկզբունքները, առեկութիւն և արհամարհանք դէպի եկեղեցին և պաշտօնական հասարակութիւնը և խորին համակրանք դէպի հարստահարուող ազգութիւնները և դէպի հասարակութեան զրկուած դասակարգերի տանջանքները» *): Կառավարութիւնը փակեց այդ դասախօսութիւնները և պաշտօնից հեռացրեց յիշեալ պրօֆէսօրներին: Այդ ժամանակ ուսանողութիւնը աղմկաւի ցոյցեր և անկարգութիւններ սկսեց: Պատգամաւորների ժողովին ներկայացրած մի հանրագրի մէջ ուսանողութիւնը խնդրում էր մինիստրական կամայականութեան վերջ գնել օրէնքի իշխանութեամբ և վերադարձնել պրօֆէսօրներին, որոնց դաստուութիւնը չլուսաւորում է միայք և բարձրացնում է հոգին»:

Բացի սրանից, ուսանողութիւնն ունէր իր սեփական օրգանը, որ քաղաքական պրօպագանդայի կենտրոն դարձաւ. տեղի էին ունենում և ժողովներ, ուր ուսանողները դատողութիւններ էին անում քաղաքական և փիլիսոփայական հարցերի մասին:

Այսպիսի միջնավայրում էր անց կացնում Ստեփան Ոսկանը իր ուսանողական տարիները: Նա այնպիսի ընաւորութիւններից չէր, որոնք ձևի համար, օրինաւոր մարդու համբաւից չը զրկուելու համար են մասնակցում մի ընդհանուր շարժման: Հայ երիտասարդը, մի վառվռուն իղէալիստ, հոգով-սրտով էր կպել իր ժամանակի գաղափարներին և ծառայում էր նրանց մեծ ոգևորութեամբ ու անկեղծութեամբ: Դեռ ուսանող ժամանակ՝ նա քաղաքական գործիչ էր: Բայց ի՞նչ գոյն ունէր:

Նա չը յարեց ծայրայեղ ռամկավարական, սօցիալիստական կամ կոմունիստական շրջաններին: Սովորելով պաշտել ազատութիւնը, մարդկային նուիրական իրաւունքները, նա մտաւ չափաւոր հանրապետականականների կարգը: Եւ որ և է պատահական հոսանք չէր նրան այդտեղ մտցնող, այլ հաստատ կազմակերպուած, խոր համոզմունքը: Նրա բազմաթիւ հակառա-

*) Грегюарь, История Франціи въ XIX вѣкѣ т. II, кр. 47.

կորցնեցից մէկը Կ. Պօսթի մի լրագրում, 1859-ին, ասել էր թէ նա կօմմունիստ է եղել 1848 թուականին: Պատասխանելով այդ հակառակորդին, Ստեփան Ոսկանը անուանում էր իրան Կանտի աշակերտ և ասում էր թէ այդպիսի մի աշակերտ չէր կարող լինել կօմմունիստներէ մէջ: Կանտը, ինչպէս յայտնի է, Մօնտեսքիէի նման ընդունում էր որ սոսկապետութիւնը տա-
նում է դէպի բռնապետութիւն:

Բայց Ոսկանի քաղաքական դաւանանքների մասին ամե-
նածիշտ վկայութիւն կարող են տալ նրա գրուածքները: Դա-
տելով այդ գրուածքներից, մենք դալիս ենք այն եզրակացու-
թեան, որ Կօլլէտ դը-Ֆրանսի դասատուներից Միշլէն է ամենից
շատ ազդել նրա վրայ իր դադափարներով: Հռչակաւոր պատ-
մաբանը չէր մերժում կրօնը, թէև սաստիկ թշնամի էր կաթո-
լիկութեան, իբրև մի եկեղեցու, որ հոգու ազատութեան թշնա-
մի է և քաղաքական բռնապետութեան դաշնակից: Այդ անհաշտ
թշնամութիւնը Ստեփան Ոսկանի հրապարակածութեան մէջ
ամենից խիստ աչքի ընկնող յատկութիւններից մէկն է: Նա
ասում էր կղերականութիւնը: Բայց դա չէր նշանակում թէ
նա ուրանում է քրիստոնէութիւնը: Միշլէն ֆրանսիական մեծ
յեղափոխութիւնը համարում էր քրիստոնէութիւնից բզլած,
նրա հարադատ զաւակ. նա ապացուցանում էր որ քրիստոնէ-
ութեան ոգին հակառակ չէ մարդկային ազատութեան: Նշանա-
կենք այստեղ և Միշլէի մի գլխաւոր դաւանանքը—Վերմ ժողո-
վրդասիրութիւն: Յեղափոխութեան պատմութեան մէջ նա
բարձրացրեց ժողովրդի նշանակութիւնը, ազատութեան, հա-
ւասարութեան և եղբայրութեան անունով սկսած յեղափոխու-
թիւնը ժողովրդի գործ հռչակեց:

Շատ փաղ սկսուեց Ստեփան Ոսկանի գրական գործունէ-
ութիւնը, այն ժամանակից, երբ նա դուռ բացնող էր: Այնքան
լաւ էր նա իւրացրել ֆրանսիական լեզուն, որ գրական աշխա-
տանքն էլ դարձրեց ապրուստի միջոց: Աշխատակցում էր
ֆրանսիական լրագիրներին, գլխաւորապէս «Le National»-ին: Այս հանգամանքն էլ շատ նշանաւոր է: Որոշում է Ոսկանի ոչ
միայն քաղաքական դաւանանքները, այլ և այն դերը, որ նա կա-
տարեց 1848-ի դէպքերում:

«Le National» լրագիրը հիմնուեց թիէրի ձեռքով: 1830
թուականի յուլիսեան յեղափոխութեան առաջին գործիչներից
մէկը այդ լրագիրն էր: Կառավարութեան ընդդիմադիր մի օր-
գան, հանրապետական գաղափարներով տոգորուած, նա չա-
րունակից իր դիրքը պահպանել Լուի-Ֆիլիպպի ամբողջ թագա-
ւորութեան ժամանակ, թէև անցաւ ուրիշ գործիչների ձեռքը:

Իւրաքանչիւր բողոք ապօրինութեան դէմ, ազատութիւնը և ժողովրդի իրաւունքները պաշտպանող իւրաքանչիւր գրուածք ուղղուած էր այդ լրագրին և տեղ գտնուած նրա էջերում: Այն ժամանակ, երբ Ստեփան Ոսկանը աշխատակցում էր «National»-ին, նրա գլխաւոր խմբագիրն էր Մարբա, որ փետրուարեան յեղափոխութեան գլխաւոր ղեկավարներից մէկը դարձաւ: Լրագրի խմբագրատունը 1847-ին և 1848-ին քաղաքական մի կենտրոն էր, ուր հաւաքուած էին հանրապետական գործիչները, կազմում էին ժողովրդական ցոյցերի ծրագիրներ, ղեկավարում էին ապստամբական գործողութիւնները: Դրա պէս ազդեցիկ և առաջնակարգ թերթ չը կար: Ծիշտ է, գոյութիւն ունէր և «La Réforme» լրագիրը, որ նոյնպէս նշանաւոր գործիչների աշխատակցութեամբ էր առաջ տարւում, բայց նա աւելի ծայրայեղ արմատական ուղղութիւն ունէր և եթէ գործում էր «National»-ի հետ, պատճառը ընդհանուր նպատակն էր, ամենքի համար պարզ և անհրաժեշտ այն իրողութիւնը, որ պէտք է տապալել միապետութիւնը:

Լինել ամենաազդեցիկ յեղափոխական լրագրի աշխատակից յեղափոխութեան միջոցին, այսինքն այնպիսի ժամանակ, երբ տապալւում էր պետական կարգը, երբ Պարիզի փողոցներում ժողովուրդը և զօրքերը կուտւում էին իրար դէմ— սրանից աւել էլ ինչ պերճախօս փաստ է հարկաւոր ուսանող Ստեփան Ոսկանին ճանաչելու համար: Բայց կայ զրանից աւելի նշանաւոր փաստ էլ: Հայ երիտասարդը չէ բաւականանում գրչով, կողմնակի հանդիսատեսի դիրք չէ բռնում: Այլ վերցնում է գէնքը, ինքն էլ կանգնում է կռուողների շարքում: Պարիզի բարբիկատների վրայ կնք արդեօք այդ ժամանակ և մի այլ հայ—մենք չը գիտենք: Փետրուարեան յեղափոխութիւնը սկսողները ուսանողներն էին: Պարիզի ուսանողութեան մէջ այդ ժամանակ, երևի, կային և այլ հայ ուսանողներ: Բայց մասնակցեցին նրանք յեղափոխութեան և ինչպէս: Կարևորը, ի հարկէ, մասնակցելը չէ: Կարևորը այն գաղափարներն են, որոնց անուշով սկսուեց և առաջ տարուեց յեղափոխութիւնը: Միայն Ստեփան Ոսկանն էր, որ հաւատարիմ մնաց այդ գաղափարներին իր կեանքի ընթացքում, միայն նա էր հայերից, որ իսկապէս մկրտուեց 1848-ի աւազանում և մարդկայնութեան, առաջագիմութեան անձնուէր զինուորներից մէկը մնաց: Մի ուրիշ այդպիսի հայ, որ գուրս եկած լինէր 1848-ի Պարիզից, մենք չենք ճանաչում: Փետրուարի 23-ին, վաղ առաւօտից, ուսանողները սկսեցին ցոյց կառավարութեան դէմ: Լուի-Փիլիպպը ոչինչ էր հասցեմբեր, 1901.

մարում ապստամբութիւնը, բայց չուտով նա տեսաւ որ զիջողութիւններ անելը անհրաժեշտ է: Միւս օրը յեղափոխութիւնը այնպիսի կերպարանք ընդունեց, որ այլ ևս զիջողութիւններով ոչինչ անել չէր կարելի. թագաւորը հրաժարուեց իր գահից. ժողովուրդը սպառնում էր Տիւլլըրի պալատին: Հրաժարուելը բաւական չէր, Լուի-Ֆիլիպպը իր ընտանիքով փախաւ Պարիզից՝ հազիւ գաած երկու կառքի մէջ: Դեռ նոր էր դատարկուել թագաւորական պալատը, երբ ժողովրդի անագին բազմութիւնը, կապիտան Դիւ-Նուայէի առաջնորդութեամբ, մտնում է այնտեղ: Ոչինչ զիմադրութիւն չը կայ: Ամբոխը մտնում է գահական դահլիճը, իր ոտքերի տակ է տալիս գահը և յայտարարում է հանրապետութիւն: Այդ բազմութեան մէջ էր և Ստեփան Ոսկանը: Բազմութիւնը վերցնում է թագաւորական գահը, հանդիսաւոր գնացքով տանում է Բաստիլի հրապարակը և այնտեղ այրում է նրան բարձրաձայն աղաղակներով և փողեր հնչեցնելով: Ֆրանսիայի ճակատագիրը յանձնուեց ժամանակաւոր կառավարութեան, որի անդամների յուլցակը կազմուած էր «National»-ի խմբագրութեան մէջ:

Ստեփան Ոսկանը երկար չէ նկարագրում իր մասնակցութիւնը փետրուարեան յեղափոխութեան մէջ. նա բաւականաչափ է հետեւելով. «Փետրուարեան աղաւտութեան առաջին օրոտումը մեր վրայէն արեւելեան գերութեան մշուշը փարսաւեց, մեր սիրտը բորբոքեց հրաբուխ սաստկութեամբ, անհուն աշխույժ մը տուաւ մեզ և գրեթէ ակամայ ասպարէզի մէջ նետեց: Այո, Լուի-Ֆիլիպին դէմ ապստամբողներու հետ էինք, այո, ըրինք աղաւտութեան համար ինչ որ ամեն մարդու պարտքն է ընել, և զէն ի ձեռին թիւլլըրի մտնելու պատիւը ունեցանք»:

Այսքանով էլ վերջանում է Ստեփան Ոսկանի մասնակցութիւնը փետրուարեան յեղափոխութեան մէջ: Չափաւոր հանրապետական կուսակցութիւնը, որին պատկանում էր նա և որ այդ յեղափոխութեամբ հասել էր իր նպատակին, այլ ևս անելիք չունէր. նրան մնում էր խաղաղ կերպով կառավարել երկիրը և իրագործել սպասուող բէֆօրմները: Բայց փետրուարեան յեղափոխութիւնը բաւարարութիւն չը տուեց սոցիալիստներին. նրանք ուզում էին որ հաստատուի սոցիալական հանրապետութիւն: Բանուոր դասակարգի գլուխն անցնելով, նրանք սկսեցին յոյցեր անել փետրուարեան հանրապետութեան դէմ և այդ յոյցերը նոյն 1848-ի յունիսին նոր, աւելի անաւոր արիւնալից ընդհարումներ առաջացրին Պարիզում: Կոխը յամառ էր, տեկեք օր. գններալ Կալէնէակ հազիւ կարողացաւ ճնշել ապստամբութիւնը զօրքերի ձեռքով: Սոցիալիզմը ահ ու սարսափ

էր պատճառում բուրժուա դասակարգին և ֆրանսիացիները միաբանուեցան՝ նրա դէմ կռուելու համար։ Ձեռք առնուեցան մի շարք դաժան միջոցներ, ազատութեան անունով առաջ եկած հանրապետական կառավարութիւնն սկսեց աքսորել, բանտարկել, մահուան պատժի ենթարկել հարիւրաւոր ու հազարաւոր բանուորներին ու նրանց ղեկավարներին, մինչև որ բռնութիւնը վերջ դրեց ամեն մի դիմադրութեան։

Ստեփան Ոսկանը, ի հարկէ, չը կար այդ ապստամբութեան մէջ, «Երբէք, ընաւ երբէք—ասում է նա—յետագայ քաղաքական կռիւներու մէջ մասն չունէինք։ Ընդհակառակն, մեր համոզումն էր որ նորէն ապստամբիլ՝ ազատութիւնը վտանգի մէջ դնել էր. դէպքերը յայտնեցին որ իրաւունք ունէինք... Տրամալի սիրտով և արտասուալի աչերով հանդիսատես գտնուեցանք սոսկալի մարտերու, զորս հայ Թորոսներու *) պէս մարդիկ գրգռել էին նորածին ազատութիւնը խեղդելու համար։ Կարելի է թէ, օր մը, այս դէպքերու պատմութիւնը գրենք և այն տառն Պօլսի հայերը կրնան համոզուել որ Հայկայ ճշմարիտ թոռ մը ազատութեան սէրը վատութեամբ ի գործ չդնէր, բայց հիմաւրէն է կը համարձակինք ըսելու և հաստատելու որ ոչ Քալանթարի և ոչ ապստամբներու կողմը բռնելու կամք ունէինք։ Աւելի անկեղծօրէն ըսենք, եթէ հարկ ըլլար այս երկու կողմին մէջ ընտրել՝ Քալանթարի քան թէ ապստամբներու դրօշին սերքի դիմելու միտում կը զգայինք»...

Յունիսեան օրերից յետոյ պատգամաւորների ժողովը սկսեց մշակել հանրապետական սահմանադրութիւն. գններալ Կալանթարի հանրապետութեան նախագահն էր. «National»-ի խումբը չարունակում էր զլիաւոր դերը կատարել։ Բայց երբ տարուայ վերջին ընդունուեց սահմանադրութիւնը, որի զօրութեամբ նախագահը պիտի ընտրուէր ժողովրդի քուէներով, Ֆրանսիան Լուի-Նապօլէօնին տուեց իր ձայնը և Կալանթարի իր տեղը տուեց նոր նախագահին։ 1849 թուականի յունիսին նոր անկարգութիւններ սկսուեցին Պարիզում և դրանց պատճառը հետեւեալն էր։ 1848-ին Հոռմում յեղափոխութիւն տեղի ունեցաւ, պապը փախաւ Հռոմից և այնտեղ պապի աշխարհական իշխանութեան տեղ իտալացի հայրենասէրների ձեռքով կազմուեց հանրապետութիւն։ Պապը դիմեց կաթողիկէ աշխարհին, խնդրելով օգնութիւն, որ նորից ձեռք բերէ իր իշխանութիւնը։ Լուի-

*) Այս անունով մէկը Կ. Պօլսի «Մասիս» մէջ պատմել էր Ոսկանի կեանքը, որ, նրա կարծիքով, ամօթալի էր ազգի համար։ Ոսկանը պատասխանեց նրան իր «Ներմուտքում»։

Նապօլէօնը մի զօրաբաժին ուղարկեց Իտալիա։ Պէտք է տեսել որ Ֆրանսիական հանրապետութիւնը դեռ 1848-ին էր յայտարարել թէ ինքը ցանկանում է Իտալիայի ազատութիւնը։ Իտալիա զօրք ուղարկելիս՝ Լուի-Նապօլէօնի մինիստրները յայտարարեցին թէ Ֆրանսիան միտք չունի ոչնչացնելու Հռոմի հանրապետութիւնը։ Ֆրանսիական զօրքը, գրաւելով մի քանի քաղաքներ, հասաւ Հռոմին, բայց այնտեղ հանդիպեց դիմադրութեան։ Յայտնի դարձաւ որ Ֆրանսիացիները հանրապետութիւնը պահպանելու համար չէին գնացել, այլ պապի իշխանութիւնը վերահաստատելու համար։ Լուի-Նապօլէօն կարգադրեց որ զօրքերը պաշարեն Հռոմը։ Այսպիսով դուրս էր գալիս որ հանրապետութիւնը ուզում էր ոչնչացնել մի այլ հանրապետութիւն և նրա տեղ վերականգնել կղերական միապետութիւն։ Պատգամաւորների ժողովում մերիկ է բարձրանում Ընդդիմադիր կուսակցութիւնը պահանջում է դատի ենթարկել նախագահին և մինիստրներին, որովհետեւ սրանք ոտնակոխ են արել սահմանադրութիւնը։ Այդ առաջարկութիւնը մերժւում է. և այդ ժամանակ բողոքող մասը յայտարարում է թէ սահմանադրութիւնը զէնքի ոյժով կը պաշտպանեն։

Յունիսի 13-ին սկսւում է մեծ բազմութեան ցոյցը։ Բայց գեներալ Շանգարնիէ, վաղօրօք պատրաստութիւններ տեսած լինելով, զօրք է հանում ցոյց անողների դէմ և ցրւում է նրանց։ Յոյցին մասնակցում էր և Ստեփան Ոսկանը, որ այդ ժամանակ դեռ ուսանող էր։ Ահա ինչպէս է բացատրում նա այդ դէպքը.

«Հռոմայի դէմ պատերազմին ժամանակը՝ բազմաթիւ ուսանողք, Սահմանադիր ժողովին աղերսագիր մը տալու որոշում ըրին։ Այս աղերսագիրը համեստ բողոք մը կը պարունակէր Ֆրանսիայի տէրութեան արտաքին քաղաքատրութեան դէմ։ Ուսանողք, միագունդ ժողովելով և վարժատուններու դրօշը առնելով, սկսան պուլվարներու վրայէն դէպի ազգային ժողովը ուղղիլ։ Եւրանց նպատակը ոչ ապստամբիլ էր և ո՛չ կռուիլ, և մէջերէն մէկը փոքրիկ զէնք մ'անգամ չունէր։ Վրօնական կողմը այս բողոքի շարժումը զրպարտելով և ազգային զօրքը անկէ խտրուելով, սկսաւ ուսանողներու դէմ գնել և պզտի ընդդիմութենէ մը ետեւ ցրուեց զանոնք։ Աղերսագիր տանող բազմութեան զրօշակիլը մեր բարեկամներէն մէկն էր, և որովհետեւ իրեն քով կը գտնուէինք, վայրկեան մը դրօշը մեր ձեռք անցաւ շփոթին մէջ և կարող եղանք զայն պաշտպանելու իբրեւ ուսանող և ոչ իբրեւ մարտիկ ապստամբ»։

Հետաքրքրական է մանաւանդ այն, թէ ինչ էր տեսնում Ստեփան Ոսկանը Իտալացիների համար սարքած այդ ցոյցի մէջ։ Պատմելով իր ցոյց տուած «թեթիւ արիութիւնը, որ հազիւ թէ յիշելու արժանի է», նա չարունակում է.

«Ճաստարի է անցած») այս փոքր դէպքին վրայ և դեռ այսօր զընդուն մը չենք զգար մեր ըրածէն: Ո՛ր և գտնուինք, ազատութեան հետ սլտի մնանք և բռնութիւնը չպիտի սիրենք երբէք թէ՛ հայերուն և թէ՛ օտարներուն մէջ: Մեզի համար ազատութենէն դուրս լուստուրութիւն չկայ: Այս մեր չանցանքը կը խոտոտվանինք, մեզա՛յ չենք ըսեր մէկու մառջև: Մեզայ ըսելու սովորութիւն չունինք, վասն զի ազատութիւնը որանալու փափագ մը չենք զգար... Ձմռայիս կը սիրէինք, միշտ սիրեր ենք. Նոտալիս իր արինաթաթաւ ճակտով միշտ երևած է մեզ իբրև կենդանի պատկեր նկուն ազգերու: Այս սէրը և ազատութեան ախնը զմեզ թշուառութեան մէջ զլորեցին: Եթէ այս թշուառութիւնը նախատինք է, հայու մը բերնէ չպիտի լլիժէր աչն և մեր անունը աղոթուէր, վասն զի Հայաստանի աւերակընաց վիճակը իր զաւակներու վրայ պարտք կը դնէ թշուառ ժողովուրդներու կարեկցիւ: Նկուն ազգերը միւս ազգերու համակրութեամբ միայն կրնան վերականգնիլ Ո՛վ գիտէ, գուցէ օր մը Նոտալիայի զաւակ մը մեր գերութեան և թշուառութեան դէմ բողոքէ, ինչպէս մենք իրան համար բողոքելու զօրութիւնը ունեցանք...

«Ճաստարի անցան և հայերը փոխանակ ուրիշ ազգերը օրինակ առնելու և մեր փոքր բայց յարատև ջանքը հասկնալու, սկսան խորթալ և մեր ըրածները երազ սեպելու:

Այս սէրը դէպի ազատութիւն որոնող Լուսայիան բաւական թանգ նստեց Ստեփան Ոսկանին: Իբրև յունիսի 13-ի ցոյցին մասնակցող նա բանտարկուեց և 54 օր մնաց բանտում: Բայց սա նրա ուստնողական կեանքի վերջին արկածն էր: Այնուհետև նա այլ ևս չէ մասնակցում քաղաքական կոիւններին: Վերջացնելով ուսումը «Կիտութեան և Կրականութեան ուսումնաւարտի» վկայագրով, նա մնում է Պարիզում և, ըստ երևոյթին, իր ապրուստը հայթայթում է գրական աշխատանքով: 1851 թուի գեկտեմբերի 2-ին Լուի-Նապօլէոնը կատարում է պետական յնդափոխութիւն, որ իր համար կայսերական գահ պիտի պատրաստէր: Հանրապետութեան նուիրուած մարդիկ փորձում են զէնքով պաշտպանել ազատութիւնը, դիմադրում են Նապօլէոնին: Բայց ամեն պատրաստութիւն տեսնուած է. աղգեցիկ և յայտնի հանրապետականները բանտարկուած են, լրագիրները, զրանց հետ և «National»-ը, փակուած են: Զօրքերը արագ ճնշում են ապստամբութիւնը, Պարիզի փողոցները նորից ներկուում են արիւնով: Ստեփան Ոսկանը այլ ևս հանրապետական կողողների շարքում չէ: «1852 թուականին Պարիզ էինք և մեր գործերու կը զբաղէինք», ասում է նա:

Բայց երկար չէ մնում Պարիզում: Ոսկանը այնպիսի հայերից չէր, որոնք օտարների մէջ փառք ու պատիւ գտնելու համար ուրանում են իրանց ազգութիւնը: Մի ուրիշը, Պարիզի

*) Զը պէտք է մոռանալ որ Ոսկանը վերև յիշած Թորոսի դէմ գրած պատասխանի մէջ է պատմում իր կեանքի դէպքերը:

լրագրութեան մէջ այնպիսի դիրք բռնելով, կ'աշխատէր ֆրանսիացի ձևանալ: Բայց Ոսկանը ոչ մի տեղ չէր թագցնում իր հայութիւնը, թէև ֆրանսիացիները չէին հաւատում թէ նա հայ է, այնքան նա լաւ իւրացրել էր ֆրանսիական գաղափարներն ու լեզուն:

Հայութիւն չը թագցնելը, սակայն, մի մեծ պարծանք չէր: Ոսկանը զգում էր որ ինքը, իբրև մի վառվառ հայրենասէր, պարտք ունի կատարելու դէպի իր հայրենիքը և ուղևորում է այնտեղ, 1858-ին մենք նրան տեսնում ենք Կ. Պօլսում: Այդտեղ նա հրատարակում է իր առաջին հայերէն աշխատութիւնը—մի բրօշուր, որի անունն է Ներքին Համագումար:

Ի՞նչ էր այդ գրութեան պատճառը: Վիեննայի Մխիթարեանները հրատարակում էին «Եւրոպա» անունով մի շաբաթաթերթ, որ համարեա միմիայն քաղաքական լուրեր էր պարունակում: Այն ժամանակները կրօնական վէճերը Կ. Պօլսում գրադեցնում էին ամենաքին Վիեննայի Մխիթարեաններն էլ իրանց շաբաթաթերթում մի մի հրապարակ էին նետում և կաթողիկոսական ջատագով հանդիսանալով, անուանում էին լուսաւորչական հայերին «հերետիկոս», «հերձուածող»: Ահա այդպիսի մի յօդուածի դէմ էր ուղղած «Ներքին Համագումար»: Ոսկանը, ինչպէս քնական էր 1848-ի յեղափոխութեան մէջ մկրտուած մի հրապարակախօսին, շատ խիստ կերպով յարձակում էր պապականութեան վրայ, ցոյց էր տալիս որ նա ազատութեան թշնամի է, որ կաթողիկ եկեղեցին չէ կարող միութիւն և եղբայրութիւն ստեղծել աշխարհի վրայ, քանի որ նրա գործիքներն են եղել ինքզինդիցիան, Բարթոլոմէոսեան գիշերը, մեծ և ազատախօս հեղինակների գործերն արգելելը և այլ այսպիսի բռնութիւններ:

Կրօնական ատելութեան տեսակէտից չէր Ստեփան Ոսկանը այդքան անխնայ հարուածում կաթողիկոսութիւնը և Մխիթարեաններին: Բրօշուրի մէջ նա երևան է գալիս իբրև մարդկային ազատութեան, ազգերի եղբայրակցութեան երկրպագու: Այդպիսի մարդը չէր կարող հաւատալ Մխիթարեանների այն պարծենկոտ վկայութեան, թէ պապականութիւնը պիտի միացնէ բոլոր ազգերը իր հովանու տակ: Այդպիսի միութիւն չէր կարող կայանալ: Ստեփան Ոսկանը ցոյց էր տալիս թէ Հռոմի պապը այդ իսկ ժամանակ Իտալիայում ոչինչ հեղինակութիւն չուներ և պահւում է իր աթոռի վրայ ֆրանսիական զօրքերի օգնութեամբ:

Կ. Պօլսից Զմիւռնիա գնալով, Ոսկանը մի բրօշուր էլ այդտեղ է հրատարակում, այս անգամ Վենետիկի «Բազմավէ-

պիս զէմ՝ «Հռոմէական Պարգե» վերնագրով, նրա գրիչը սուր պլաքի պէս էր գործում։ Բայց գրական ուրիշ աշխատանքներ չարտադրեց Զմիւռնիայում, եթէ չը հաշուենք էօփէն Սիւի յայտնի «Քափառական Հրէայ» վէպի թարգմանութիւնը, որ կիսատ մնաց, որովհետեւ հրատարակիչը, հակառակ պայմանի, չը կամեցաւ անփոփոխ հրատարակել թարգմանութիւնը, պարտք համարեց սրբագրութիւններ անել և աղաւաղել լեզուն։ Ոսկանը հրաժարուեց թարգմանութիւնը շարունակելուց։

Եւ ուրիշ մի ասպարէզ չը գտաւ նա հայրենի երկրում։ Նրա պէս երիտասարդների համար տեղ չուներ այն ժամանակուայ հայկական կեանքը։ Ազատ գաղափարներով տոգորուած, ազատութեան համար կոխ մղած մի երիտասարդ կարող էր գոհ մնալ թիւրքիայի պէս մի տեղում, ուր տիրում էր բռնակալութիւնը, ուր «1789 անմեռ թուականին սկզբունքը ընդունիլը, մարդկային վեհ տեսիլներու սիրահարիլը, ազգութիւններու իրաւունքը գովելը և կրօնամոլութեան կուռքը ուրանալը հոգւով և սրտով» նախատինք էր և ամօթ, ինչպէս ասում է ինքը Ոսկանը։

Եւ թողնելով հայրենիքը, նա 1854-ին նորից վերադառնում է Պարիզ՝ այս անգամ իրան նուիրելու հայկական հրապարակախօսութեան։

Պարիզում արդէն կար հայերէն գրականութիւն, բայց մանաւանդ չեղ ու հարուստ տպարանական գործ։ Մուրադեան վարժարանում պաշտօն վարող երեք Միլիթարեան վարդապետներ (Սարգիս Թէոդորեան, Գարրիէլ Այվազեան, Ամբրոսիոս Գալֆայեան) սկսում են գրքեր հրատարակել։ Նշանաւորը նրանց այդ գրականութիւնը չէ, այլ այն ահագին յեղափոխութիւնը, որ նրանք մտցրին հայկական տպագրութեան մէջ։

Պարիզում էր այդ ժամանակ և մի եռանդոտ, հասկացող թիւրքահայ, Ճանիկ Արամեան։ Նա միանում է երեք վարդապետների հետ, մէջ տեղ են բերում գրամական միջոցներ, ճաշակ, գեղագիտութիւն, գծագրական ընդունակութիւն, օգնութեան են հրաւիրում այն յարմարութիւնները, որ տալիս էր Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը. այդպիսով խումբը բազմատեսակ նոր ու շատ սիրուն տառերի մի մեծ ճոխութիւն է պատրաստում։ Մինչև այն ոչ ոք այդպիսի ճաշակ չէր ցոյց տուել, ինչպէս որ մինչև այժմ ոչ ոք չէ կարողացել յիսունական թուականների այդ գեղեցկութիւնը գերազանցել։

Յիշում ենք այս հանգամանքը այն պատճառով, որ Պարիզը յիսունական և վաթսունական թուականներին, չնորհիւ հէնց

այս տպարանական հարստութեան, առաջնակարգ տեղ է գրաւում. Ճանիկ Արամեանի տպարանը լռեցնել է տալիս նոյն իսկ Վենետիկի և Վիեննայի տպարանները: Ոչ թէ նրա պէս չքեղ հրատարակութիւններ չէր կարողանում լոյս հանել: Միմեանց ետեից հայերէն գրքեր են լոյս տեսնում Պարիզում և իրանց սիրոն արտաքինով հայի գրասեղանի զարդ դառնում:

Գիրք գործներն ու հրատարակողները մեծ մասամբ յիշեալ երկը վարդապետներն են, մասնաւանդ Այվազեան և Գալֆայեան: 1855-ին նրանք հարկադրուած են լինում հեռանալ ոչ միայն Մուրադեան վարժարանից, ոչ միայն Միխիթարեան միաբանութիւնից, այլ և կաթողիկ եկեղեցուց: Եւ սկսում են աւելի ևս հոսանքով պարապել գրականութեամբ: Յարմարութիւններ կային. ամենից գլխաւորը, ամենից մեծը Արամեանի տպարանն էր: Նոյն այդ յարմարութիւնից օգտւում է և Ստեփան Ոսկանը:

1855-ի յունուարից Այվազեան վարդապետը իր ընկերակիցների հետ սկսեց հրատարակել «Մասեայ Աղաւնի» ամսագիրը: Դա առաջին հայերէն պարբերական հրատարակութիւնն էր Պարիզում, մի անգոյն ամսագիր, կղերական ուղղութեամբ, բայց պատկերազարդ ու գեղեցիկ հրատարակութիւն: Անցնում է ուղիղ կէս տարի և յուլիսի 1-ից նոյն Արամեանի տպարանում, ուր տպագրւում էր քնած, ինքնագոհ, բարոյական խրատներ, «հարկաւոր տեղեկութիւնք և մարդկային կենաց և հանգըստեան գիւրութիւն տուող արհեստք ու ճարտարութիւնք» տպագրող «Մասեայ Աղաւնին», սկսում է հրատարակուել «Արեւելք» անունով կիսամսեայ թերթը, բոլորովին հակառակ ուղղութեամբ, տարբեր ոգով և խառնուածքով:

Պարիզում ապրող փաճառական հայերից մի փոքրիկ հրատարակչական ընկերութիւն էր կազմուել այդ գործը առաջ տանելու համար: Ստեփան Ոսկանը, այդ հիմնադիրներին թողնելով հրատարակութեան տնտեսական հագսերը, ստանձնում է խմբագրի պաշտօնը: Այսպիսի խօսքերով էր նա հրապարակ գալիս:

«Յուսամբ թէ ազգը քսան տարիէ ի վեր իմաստակներու սուտումնուտ գովեստը և անամօթ շողորորթութիւնը լսելէ ետեւ, քիչ մ'ալ ճշմարիտ քննութեան և անշահասէր խրատի աւկանջ պիտի դնէ, և իր էական պակասութիւնները պիտի շօլէ... «Արեւելք» այն աստիճան մեղրբերան չը պիտի ըլլայ, և քանի մը մարդերու հաճելի ըլլալու համար ճշմարտութեան երեսը չը պիտի թքնէ կամ մրտտէ» *):

*) «Պատմ. Հայ Լրագր.», հր. 156: Շատ ցաւում ենք, որ «Արեւելքը»

Մադրասի «Բանասէրը» հրատարակում էր զբաւար լեզուով, շատ էր հեռու հայութիւնից, այդպէս էր և Սինգապուրի «Ուսումնասէրը», որ, ինչպէս տեսանք, 32 հայի համար էր հրատարակում Հնդկական կղզիներից մէկի վրայ: Այդ պարբերական հրատարակութիւնները ազատախօս մամուլի առաջին թոյլ նշաններն էին, կարագետները, որոնք ցոյց էին տալիս միայն թէ պէտք է գայ, պէտք է ծնուի ազատ ու համարձակ խօսքը: Ստեփան Ոսկանն է այդ խօսքի իսկական նախահայրը մեզանում. դա մի տաղանդաւոր հրապարակախօս էր, մինչև հոգու խորքը տոգորուած եւրոպական առաջադէմ մտքերով: Թոյնով ու մտրակով ղինուած ճշմարտախօսութիւնը նա սկսում էր Պարիզում. դարձեալ հեռու էր այս գաղթականը հայութիւնից, բայց ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել: Մնում էր այն հանգամանքը, որ նա չէր ծնուել ու մեծացել Պարիզում, այլ եկել էր Զմիւռնիայից, ճանաչում էր Կ. Պօլիսը, հետեւաբար շատ լաւ տեղեակ էր հայկական կեանքին: Պարիզը բաւական մօտիկ էր այդ տեղերին, յարմար հազորդակցութեան պատճառով. և «Արեւելքը» Պարիզի հայ գաղթականութեան մէջ չէր ամբիփոխւած, այլ տարածւում էր Կ. Պօլսում և Զմիւռնիայում: Այնպէս որ մեր կրակոտ խմբագիրը կարող էր ազդել հայութեան մի նշանաւոր մասի վրայ:

Եւ նա ազդում էր:

«Արեւելքը» սկսեց հրատարակուել 1855-ի յուլիսի 1-ից:

Մի չը տեսնուած երեւոյթ էր դա: Պառաւական գրոյցների, հոգեչաճ խրատների, ազգասիրական ինքնագոհ խոհերի սովորած հայը տեսնում է իր առջև սրի պէս կտրող խօսք, ժամանակակից հարցերի անողորմ, խիստ, նոյն իսկ անսանձ քննադատութիւն: Այլ ու ձախ շառաչում է Ոսկանի մտրակը, հարուածում է մինչև այդ անսխալական համարուած հասկացողութիւնները, ազգային կուռքերը: Այդ հարուածները տակն ու վրայ են առնում հայկական ճահիճը, առաջ են բերում առամների կրճտոյ, սաստիկ թշնամութիւն: Ազատ խօսքը դեռ թոյլ էր, մեր հոգի վրայ չէր հաստատուել. և «Արեւելքը» կէս տարուց աւել գոյութիւն պահպանել չը կարողացաւ:

Ինչպէս տեղի ունեցաւ այդ առաջին կործանումը:

Պարիզի հայ գաղութը հէնց այդ ժամանակ մի քանի իո-

չը կարողացանք գտնել: Ձեռքի տակ ունենք միայն 1859-ի «Արեւմտաքը» ամբողջովին. դա է Ոսկանի հրապարակախօսական գործունէութեան մասին մեզ հասկացողութիւն տուողը և մի և նոյն ժամանակ շատ տեղեկութիւններ է հաղորդում իր խմբագրի մասին:

չոր հարցեր ունէր, որոնք ընդհանուր ազգային տեսակէտից էլ նշանաւոր էին: Յիշենք մի երկու բան:

1855-ին էր, որ Վենետիկի Միթիթարեան արքահայր Հիւրմիրգի կարգադրութեամբ Մուրադեան վարժարանից վոնդուեց ծերունի Սարգիս վարդապետ Թէոդորեանը: Վոնդուեց նա ամենակուպիտ կերպով—Ֆրանսիական ոստիկանների միջոցով: Խուլ պաշքարը, որ վաղուց սկսուած էր այդ դպրոցի շուրջը, ստացաւ սուր բնաւորութիւն: Այլ ևս ծածկելու, լռելու հնար չը կար: Հասարակութեան առաջ հանուեցին այն բոլոր պատճառները, որոնք վերջ ի վերջոյ մի այդպիսի խոշոր սկանդալի էին հասցրել—վարժարանի տեսչին ոստիկանական զինուորներով դուրս անելը: Ի՞նչ էին այդ պատճառները:

Սարգիս վարդապետ Թէոդորեանը այն մարդն էր, որ երկու անգամ դնացել էր Հնդկաստան, երկար աշխատել էր, չարչարուել և մեծամեծ նեղութիւններով ստացել էր Սամուէլ Մուրադի ժառանգներից մօտ 2 միլիօն ֆրանկ, որ կտակուած էր մի դպրոց բաց անելու համար: Բայցուեց դպրոցը—Մուրադեան վարժարանը, Սարգիս վարդապետը, որին ժամանակակիցները ամենայն իրաւունքով անուանում էին երկրորդ հիմնադիր, ծառայում էր դպրոցին տեսչի պաշտօնով: Բայց նա պաշքար ունէր Վենետիկի Միթիթարեանների դէմ: Հռոմը իր իշխանութիւնը տարածել էր և Մուրադեան վարժարանի վրայ, պահանջում էր որ նա լինի մի կաթողիկոս դպրոց, ուր «հերձուածողները» տեղ չը պիտի ունենան: Եւ Միթիթարեան միաբանութիւնը հպատակուեց այդ հրամանին:

Ահա այդ բանի դէմ էր բողոքում Թէոդորեան վարդապետը: Սամուէլ Մուրադը միայն կաթողիկոսներին չէր կտակել այդ ահագին գումարը, այլ իր կտակի մէջ պարզ կերպով ասել էր թէ դպրոցը պիտի բայուի ամբողջ ազգի ջքաւոր, դիւանորապէս որք երեխաների համար: Թէոդորեանը պահանջում էր որ կատարուի կտակողի կամքը, նա յոյց էր տալիս որ ազգի որք երեխաները չեն կրթւում դպրոցում, այլ մեծ մասամբ Վենետիկի վարդապետների ազգականները և Պօլսի ազգային ուղանքի զաւակները: Բայց Միթիթարեանները ոչ միայն քաջութիւն չունեցան Հռոմի ստնձգութիւններին դիմադրելու, այլ և հարկադրուած եղան, իրանց վրայ բարդած մեղադրանքները ոչնչացնելու համար, հրապարակով, պաշտօնական կերպով յայտարարել հայ լուսաւորչականներին հերձուածողներ, որոնց հետ չը պէտք է յարաբերութիւն ունենալ: Թէոդորեանը, ինչպէս նաև Փարրիէլ վարդապետ Այվազեանը, սաստիկ խողովեցին և այս բանի դէմ: Վերջ ի վերջոյ բանը այն տեղին հասաւ, որ

Այվազեանը իր կամքով հեռացաւ Մխիթարեան միաբանութիւնից, իսկ Սարգիս վարդապետին, Մուրադեան վարժարանի այն երախտաւորին, ոստիկաններով վռնդեցին գարոցից:

Այս բոլորը Ստեփան Ոսկանի հոտաբ լաւ ատիթ էր իր անխնայ գրեթէ սրելու Մխիթարեանների դէմ: Առանց այդ էլ նա տեսնում էր թէ կղերական արարքները որպիսի դժբախտութիւններ են բերում հայերի գլխին, տեսնում էր թէ որպիսի մեծ ազէտներ են բաց անում կրօնական վէճերն ու հալածանքները: Նա փափագում էր տեսնել հայերի մէջ աշխարհական, ազատ կրթութիւն, եւրոպական մտքով ու գաղափարով: Եւ, ի հարկէ, չէր կարող հաշտուել այն բանի հետ, որ 2 միլիօն ֆրանկի գումարը Հռոմի կամակատար կաթողիկ վարդապետներին ձեռքին մնայ մի այնպիսի ժամանակ, երբ հայ ազգը այնքան կարօտ էր ճշմարիտ կրթութեան:

Ու նա տեսնում է իր յարձակումները, իր անխնայ, դարմանալի համարձակ մերկացումները: Այդքան կծու ու խիստ լիզտն ուղղակի սարսափ էր պատճառում: Ոսկանը հարուստ չէր կղերականութիւնը, չէր քաշւում ազգի «իշխաններից», այսինքն ազգեցիկ ազաններից ու էֆէնդիներից: Ուր որ պահանջում էր ճշմարտութիւն, արդարութեան զատը, այնտեղ նա միանգամայն անողոր էր: Եւ փորձեցին նրան սանձել, զսպել: Յայտնի, մեծ դիրքով մարդիկ ձեռք առան այդ բանը: Դրանց մէջ յիշատակութեան արժանի է Յակոբ Կոճիկեան անունով պոլսեցի հայր, որ Կ. Պոլսում վայելում էր զիտուն, զարգացած մարդու համբաւ և 1855-ին գտնւում էր Պարիզում, ուր, ինչպէս երևում է, ծառայում էր օսմանեան դեսպանատան մէջ: Այս էֆէնդին նամակով դիմեց Ոսկանին, բարեկամաբար (թէև Ոսկանը նրան չէր ճանաչում) խնդրում էր թողնել գրելու այդ ձևը: «Ձեր լրագրոյ բերանը փոխեցէք», ասում էր նա և աւելցնում թէ իր հետ այդպէս են կտրծում և շատերը:

Բայց Ոսկանը յոյս տուեց որ Կոճիկեանից աւելի բարձր էֆէնդիներն էլ չեն կարող այդպիսի ազդարարութիւններ անել իրան: Պարիզում էր գտնւում և Պօղոս-բէյ Տատեան, արքունի վառօդապետը, այսինքն օսմանեան վառօդարանի գլխաւորը, հարուստ ու մեծաշուք մի ընտանիքի զաւակ: Այնքան կարևոր էր նրա դիրքը, վայելած պատիւները, որ նապօլէօն երրորդը ունկնդրութիւն չնորհեց նրան և երկար խօսակցութիւն ունեցաւ նրա հետ օսմանեան գործերի մասին:

Օգուտ քաղելով այդքան բարձրաստիճան մի հայի ներկայութիւնից, Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանը փորձեց նրան գործիք դարձնել իր մի նպատակին հասնելու համար: Նա,

Սարգիս վարդապետ Թէոդորեանը և Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայեանը թէև հեռացել էին Մխիթարեան միաբանութիւնից, բայց դեռ կաթողիկէին և վճռել էին մնալ Պարիզում իբրև պարզ կաթողիկէ քահանաներ և բայ անել հայկական մի նոր դպրոց: Սակա՛ն Հիւրմիւզ ուրբան հալածում էր նրանց և անդադար գրում էր Պարիզի արքեպիսկոպոսին, Հռոմի պապին, թէ դրանց չը պէտք է թող տալ մնալ Պարիզում: Ի հարկէ, Պարիզի արքեպիսկոպոսին յայտնուած էին և այն պատճառները, որոնք հարկադրել էին հեռացնել այդ երեք վարդապետներին միաբանութիւնից: Ամենագլխաւոր պատճառն այն էր, որ նրանք պաշտպանում էին հայոց հերձուածող եկեղեցին: Դա մի շատ ծանր մեղք էր կաթողիկէ եկեղեցու պաշտօնեաների համար: Անկարելի էր, ի հարկէ, թող տար որ հերձուածող եկեղեցու պաշտպան կաթողիկէ վարդապետները որ և է հովանաւորութիւն վայելեն Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում, կամ նոյն իսկ քահանայութիւն անեն:

Ահա այդ հարուածին դիմադրելու համար Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանը Պողոս-բէշի օգնութեանն է դիմում: Պօղոս-բէշը առհասարակ համակրում էր երեք վարդապետներին. օգնեց նրանց, 5 հազար ֆրանկ տուեց և խոստացաւ Կ. Պօլսից 50 հազար հաւաքել և ուղարկել դպրոցը պահպանելու համար: Մի անգամ նա այցելում է Պարիզի արքեպիսկոպոսին՝ Թարգմանի պաշտօն կատարում էր Այվազեանը: Արքեպիսկոպոսը խօսք է բաց անում կաթողիկէ և հայ եկեղեցիների մէջ եղած տարբերութիւնների մասին: Թարգմանը բացատրում է արքեպիսկոպոսին որ հայոց եկեղեցին ամենեւին հերձուածող չէ, որ նա տարբերում է լատին եկեղեցուց միայն մի քանի արտաքին ծէսերով, դաւանաբանական ոչ մի տարբերութիւն չը կայ: Ի վերջոյ նա խոստանում է գրաւոր ապացոյցներ ներկայացնել՝ այդ բանը հաստատելու համար:

Օսմանեան արքունի վառօդապետը, ի հարկէ, աստուածաբան չէր. բայց Գաբրիէլ վարդապետը նրա անունից գրում է մի ամբողջ բրօշուր ֆրանսերէն լեզուով, տպագրել է տալիս և մի քանի հատ էլ ներկայացնում է արքեպիսկոպոսին *): Այդտեղ ապացուցանում է որ հայոց եկեղեցին ամենագլխաւոր դաւանաբանական հարցերում կաթողիկէ եկեղեցու հարազատ զաւակ է: Բանը այնտեղին է հասցնում, որ ասում է թէ եթէ պապի սնունդը չի յիշատակում հայոց եկեղեցիների մէջ,

*) Բնագիրը, հայերէն թարգմանութեան հետ, տպուած է Վասեայ Աղանիկի մէջ (1855, եր. 251):

դրա միակ պատճառն այն է, որ հայերը չեն ուզում իրանց վաղեմի եկեղեցական ինքնավարութիւնից զրկուել և ուզում են իրանց կաթողիկոսի ընտրութեան մէջ ազատ լինել:

Այսպիսով ահա մի Պօղոս-բէյ Տատեան գալիս էր մի փոքրիկ բրօշուրով լուծելու այն հարցը, որ ամբողջ դարեր անլուծելի էր մնացել և ահագին վիճաբանական գրականութիւն էր ստեղծել: Բայց այստեղ աւելի գործնական նպատակ կար: Կը համաձայնուէին հայերը Պօղոս-բէյի ասածներին թէ ոչ,—այդ կարևոր չէր այնքան, որքան կարևոր էր այն, որ Պարիզի արքեպիսկոպոսը համոզուէր թէ երեք հայ վարդապետները յանցաւոր չէին, քանի որ նրանց պաշտպանած եկեղեցին հերձուածող չէր, այլ միանգամայն ուղղափառ՝ հոռմէական տեսակէտից:

Բայց Պարիզում կար «Արեւելքի» խմբագիրը: Մինչև հոգու խորքը վրդովուելով այդ բրօշուրներից, նրան գրողների նպատակներից, Ոսկանը բարձրացնում է իր ձայնը: Գրում է մի խիստ յօդուած Պօղոս-բէյի և Այվազեանի դէմ: Յօդուածը, դեռ չը տպուած, յայտնի է դառնում Այվազեանին (երևի տպարանում): Մի այնպիսի ժամանակ, երբ երեք վարդապետները ուզում էին ժողովրդականութիւն և վստահութիւն ձեռք բերել, ազգից մեծ գումար ստանալ՝ իրանց բաց արած դպրոցը ապահովելու համար, Ոսկանի անսխալ յարձակումները կարող էին ամեն ինչ փչացնել: Ուստի Այվազեանը դիմում է կտրուկ միջոցների: Նախ և առաջ նա, երևի Պօղոս-բէյի օգնութեամբ, հարկադրում է տպարանատիրոջը չը տպագրել այդ յօդուածը: Երկրորդ, Ամբրոսիոս վարդապետը, որ գնացել էր Կ. Պօլիս՝ դպրոցի համար փող հաւաքելու, համոզում է «Արեւելքի» այնտեղի գործակալին, որ եթէ յօդուածը տպուած լինի թերթի մէջ, պահէ նրա բոլոր համարները, չը բաժանէ բաժանորդներին:

Մենք չը գիտենք թէ ուրիշ էլ ինչ միջոցներ են գործադրում վարդապետները՝ իրանց անողոր հակառակորդին զսպելու համար: Յամենայն դէպս, նրանցից ոչ մէկն էլ չէ վստահւում կռուել նրա դէմ տպագրական ազատ խօսքի միջոցով: Գործադրուող միջոցները անպայման դատապարտելի են, բռնի, գրական կարգերի հետ ոչ մի կապ չունեցող: Ոսկանը չէ ընկճւում. նա տեղի է տալիս ոյժին, դադարեցնում է «Արեւելքը», որպէս զի ոչ մի զիջողութիւն արած չը լինի իր ազգեցիկ հակառակորդներին: 1856 թուի յունուարի 15-ին հրատարակուած «Արեւելքի» 14-րորդ համարը վերջինն էր: Բռնութեան և սպօրինութեան զոհ դարձած Ոսկանը ստիպուած է լուել, գոնէ առ ժամանակ: Բայց նրան լռեցնել տուողները ոչ մի շահ չունէին: Ոսկանը այնպիսի ընտրութիւններից չէր, որոնք հեշտ ընկճը-

ւում են, քաշւում են հրապարակիչ: Այդ բռնութիւնը աւելի
 ևս թունալից է դարձնում նրա գրիչը. նա աւելի ևս համոզ-
 ւում է թէ՛ որքան խաւար ոյժ է կղերականութիւնը, որքան նա
 թշնամի է ազատութեան: Եւ նա լցւում է աւելի մեծ եռան-
 դով՝ այդ ոյժի դէմ կռուելու համար:

Թէ ինչպէս էր այդ երիտասարդը վերաբերւում իր պաշ-
 տօնին, ինչպէս էր հասկանում ազատ հրապարակախօսութիւնը,
 այդ կարելի է տեսնել նրա մի նամակից, որ գրուած է նրա
 ակամայ լուծեալ միջոցին, 1857-ին. Դա մի պատասխան է,
 ուղարկուած վերոյիշեալ Յակոբ Էֆէնտի Կոնստանթին, և մենք
 չենք կարող մի քանի կտորներ չը բերել այդտեղից՝ 1854-ի
 Ոսկանին աւելի լաւ բնորոշելու համար:

Փիլիսոփայ Էֆէնտի—գրում է նա—որքան դուք ունենաւ ձեր մտքի
 վրայ, սիրտ չկրնար այն աստիճան կակղել որ մոմի կազմ ստանալ և
 որու վրայէն ժամանակը, իր թեով, ամեն դրոշմ սրբէ հանէ: Հաւատի
 եղէք որ սիրտս աւելի պահուն կազմ ունի և երբ ձեզի նման բարեկամ
 մը երկապոյի գործիով վերջ մը կամ աւելի թեթեւ ըսեմ որ դուք
 ալ չփրատուիք, նշան մը կը դրոշմէ հոն, ժամանակին թեւը անկարող
 է ֆնջել զայն... Ձեր սիրտը ենթակայ ըլլեր է միշտ հակելու... տեսակ մը
 վարդապետներու կողմը, ինչպէս իմ սիրտս ալ դատապարտեր է այն
 մարդերէ հետո ապրելու թշուառ, այլ կանգուն և պատրաստ Ազատու-
 թեան ուղև:

... Ստուածաբան Էֆէնտի, ձեր նամակը կը սկսիք ըսելով որ
 կրօնական կոխը վերստին ծագեր է Թիւրքիայի մէջ և թէ՛ անկէ առաջ
 եկած վրդովը ձեր սրտին շատ վիշտ կը պատճառէ: Կրօնական կոխը հոն
 ծագելու հարկադրութիւն չունի, խրատատու Էֆէնտի, վասն զի դադրելու
 կամք չունի, միշտ կ'ապրի անպայտ և յայտնի կերպով, միտքերը կը ժան-
 գոտէ, սիրտերը կը մաշէ և սէրը կը թունաւորէ անդու: Ուստի կարծեմ,
 կ'ուզէք ըսել թէ՛ կրօնական վէճը նոր աստուծութիւն մը, գրգիռ մ'առեր
 է քանի որ սեւղեմ հոգիներու շունչէն իբրև մաղուքի տակ պահուած
 կայծ մը զոր հով մը կը բորբոքէ: Ես ալ կը հաւանիմ ասոր և որովհետև
 հաստքի կոխները երկնային պատիժ մը կրնան սեպուիլ և մասնաւորա-
 պէս մեր ազգին համար մահացու հարուածներ են, կը մնայ անաշատ
 կերպով քննել թէ՛ ո՞վ է այն գրգռիչը և ուսկէ՞ կու գայ այն հրաշունչ
 աստուծութիւնը որ այնքան հայ տիրտեր բռնկել տուաւ: Մարդ չկրնար
 լանդգնիլ ըսելու որ «Բերեկէքը» եղաւ այն գրգռը, կոյր ըլլալու է մէկը
 որ հաստուտէ թէ՛ հոնկէ ելաւ փոթորիկը:

... Ի՞նչմէ ինչորբէ եին, լանուն ազատութեան, որ բողոքներ հրա-
 տարակեմ օրադրին մէջ, Այլ եթէ չխնդրէին անգամ, հայրենական սիրտը
 պարտք մ' էր այսպիսի ամենհի հրդեհին առջև անդգաջ հանդիսատես
 չմնալ: Կամք ըրի այս պարտքս խզնի կատարել և լետին ճիգս թափել որ
 կրօնական այս շփոթը վերջինն ըլլայ: Համոզուած եմ, մետաքսաբան Է-
 ֆէնտի, և եմ տակաւին, որ մեր ազգային վէճերը մէկ կերպով կրնան
 անհետել—վիճելու ազատութիւնով: Բանակաւ մը խափանել՝ զայն լա-
 րատել է և ահա անոր համար է, որ Պօլիսի կրօնական մոլի եռանդը
 միշտ կը վխտայ և օտարներէն շնորհուած ազատութիւնը հայու ձեռքով

կ' սպաննուի: Հայերուն առաջին թշնամին Հայերն են: Գանգատելու իրաւունք չունին, վասն զի զանդառը կ'ենթադրէ օրէնք և հայերուն համար քանի մը մարդու կամքը օրէնք կը սեպուի և իբրև այն՝ մոլեռանդ բազմութենէն կը պաշտպանուի:

... Ձեր յարգութիւնը իմ ըրածներէ կը դժգոհի և կը ժախ խրատել որ ետ քաշուիմ ու առակ նշաակի ըլլամ հեզամառէր հանդիսականներու առջև: Ուստի կը յանդգնի գրելու. «ձեր լրագրոյ բերանը փոխեցէք՝ Յայց, խրատառու էֆէնտի, ի՞նչ յարաբերութիւն կայ ձեր և իմ մէջ որ կ'ուզէք իրբև տէր առ ծառայ խօսիլ: «Երևելքին» ոչ հիմնադիր էք, ոչ բաժին մը գրաւած էք, ո՛չ աստղագրութիւն մը առած էք և ո՛չ աղեկութիւն մը ըրած ունիք, ի՞նչպէս կըլլայ ուրեմն որ ազատ հանդէսի մը բերան փոխել տալ ուզէք և ի՞նչ իրաւունքով կը համարձակիք զիս դատել: ... Ձեմ ներքեր որ էֆէնտի մը ազատ հայու գո՛հ օրբանդ փոխէ՞ք...»

... Կը գրէք որ այս ազգագրաբանութիւնը չէիք տար «թէ որ լաւ մը գիտցած չըլլայիք ձեր համամիտ և համակարծիք ըլլայնիդ»։ Եայց կը մոռնաք ըսելու թէ որո՞ւ համամիտ եմ և ի՞նչ պարագայի մէջ համակարծիք կրնամ գտնուիլ: Գիտէ՞ք արդեօք ինչ փիլիսոփայութեան կը հետևիմ, ի՞նչ մարդերու կարծիքը կ'ընդունիմ, ի՞նչ դրութիւն ընտրեի եմ, ի՞նչ քաղաքական դասաւորութիւն կը պաշտեմ, ի՞նչ բարոյականի կը ծառայեմ թէ՛ ընտանի և թէ՛ մարդկային իրերու մէջ: ... Ձեր դրութիւնը, եթէ դրութիւն ունիք դուք, Տաճկաստանի շատ իմաստ...ասէրներու պէս աստուածաբանութեան տեսիլներու հիւս պիտի ըլլայ: Թաշտնի կը խոստովանիմ որ աստուածաբան չեմ և ըլլալու ալ փափագ չունիմ ամենեկին: Նա ոչ միայն համամտութիւն մը չերկիր ինձ, այլ և կատարեալ հակամտութիւն կը տեսնեմ: Աստուածաբան էֆէնտի, անոր վրայ մի՛ տարակուսիք ընալ, վասն զի ի մանկութենէ անտի տեսլութիւններէն հետո ապրեի եմ: Կրօնքի մասին մէջ ալ համամտութիւն մը չեմ տեսներ: Դուք փառք կը սեպէք ձեզի Այվազովսեօփին հետ կապուիլ, անոնց ձեռքով շարժիլ և զործ տեսնիլ, ես զանոնք միահամուռ կ'ատեմ և չեմ ուզեր ո՛չ ի հեռաւոր և ո՛չ ի մօտուտ յարաբերութիւն մը ունենալ անոնց հետ: Լուսատուրչեայ ծնեի եմ և այն դրոշմով պիտի մեռնիմ, բայց թուլտութիւնը *) ինձի համար ուրիշ մկրտութիւն մ'է գործը: Երոսպալի մէջ առի և զուր անհնարին է ուրանալ, վասն զի թուլտութիւնը միտքի ազատութիւն է և ազատութեան ամեն տեսակ մասունքը կը պաշտեմ հաւատքի չափ:

Քաղաքականութեան մէջ դուք թազաւոր և նշանաւոր անձերու կը ծառայէք, ես ազատ եմ և մինչև հիմա մարդոյ մ'առջև ծունր չեմ դրել: Ձեք կրնալ ուրանալ, փիլիսոփայ էֆէնտի, որ ծառայութեան և ազատութեան մէջ բաւական տարբերութիւն կայ և զմեզ անմիանալի կերպով կը բաժնէ: Դուք ազատ էք ծառայելու, ինչպէս և ես ազատ էի, եմ և պիտի մնամ, չծառայելու... Եթէ էֆէնտիութիւնը պատուանուն մ'է ձեզի համար, անկախութիւնը ոչ նուազ պատուանուն է ինձի համար: Դուք ձեր էֆէնտիութիւնը պահեցէք և անով ուզածնիդ չափ փառատուրեցէք, բայց մի՛ գաք կ'աղաչեմ, յանուն բարեկամութեան, մեր անկախութիւնը թըշնամանելու: Այս՝ աններելի է որ և իցէ մարդու և մանաւանդ ձեզի, որ Բէշիտ փաշային արարածներէն մէկն էք:

*) Այսինքն՝ կրօնական համբերողութիւնը, խղճի ու զաւանտութեան ազատութիւնը:

... Կրօնական խնդիրներէ զգուշ եղիք: Աշխարհական մը և պաշտօնաւոր մը կը սեպտիք, թո՛ղ տուէք որ քահանաները իրենց պաշտօնը կատարեն եկեղեցիի մը մէջ, ինչպէս դուք կը կատարէք ձերինը զեսպանատունին մէջ: Միտքի ազատութիւնը քիչ մը աւելի պաշտելու է. վասն զի եթէ դուք համոզումի մը տէր էք, ինչպէս ոմանք կը համբաւեն, ձեր հակառակորդը համոզումէ զուրկ չէ և համոզում մը որ ուրիշին համոզումը կը նեղէ, բռնութիւն կ'անուանի, և փիլիսոփայութիւնը, ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնը, այն՝ զոր պէտք էր սովորել, այս բռնութիւնը չընդունիր, վասն զի ազատութեան դուտոր է: Այս միտքի ազատութիւնը կ'ենթադրէ խօսելու և գրելու իրաւունքը, զոր ամեն մարդ ունի և կարծեմ ես ալ անկէ զրկուած չեմ Հայ ըլլալովս: Ի՞նչ կըսէք, մետաքսաբան էֆէնտի, հայ ծնելով գերի՝ ծներ եմ արդեօք որ մէկ յօդուածի համար մամուլի ներքե ճշնուեցայ երկու տարի...

Անշուշտ, Յալոը Էֆէնտի կոճիկեանը շատ էլ ուրախ չը պիտի լինէր որ այնպիսի նամակ գրեց Ոսկանին: Նա և միւս էֆէնտիները, աղաները, վարդապետներն ու եպիսկոպոսները նոր հայ էին տեսնում իրանց առջև: Մեր այս բերած կտորները գեղեցիկ կերպով ցոյց են տալիս թէ ինչ էր Ստեփան Ոսկանը իբրեւ հրապարակախօս 1855 թուականին: Դա հայկական տաալին ազատ ու անկախ միտքն էր, մի միտք, որ անուելով Եւրոպայում, պողպատի ամրութիւն ստանալով, գալիս էր մեզ մօտ՝ դարերի մտաւոր ստրկութեան թանձր ու սև վարադուրը պատռելու: Ընչուած, տափակացած, գերի էր հայի միտքը. նրա վրայ դեռ ծանրացած էին հին-հին դարերը: Ստեփան Ոսկանները նոր օրերի, նոր հայեացքների արշալոյսն էին մեզանում...

ԼԷՕ

(Ա. Երջըր յաջորդ համարում)